

Костянтин Івангородський

ЧЕРКАСЬКА ГРУШЕВСЬКІАНА

CHERKASYAN HRUSHEVSKYANA

DOI: 10.58407/litopis.250409

© К. Івангородський, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>

Мета. У сучасній науковій літературі, як правило, виділяють найбільш помітні центри грушевськознавства – Торонто, Київ, Львів, Дрогобич, але майже ніколи не відзначають діяльність у цьому напрямі черкаського осередку цієї дисципліни. Тому метою статті є аналіз значення та внеску Черкащини в конфігурацію розвитку цього наукового напрямку сучасної історіографії. **Наукова новизна.** Проблема може бути розкрита в кількох контекстних вимірах. Зокрема, це – історіографічна вагомість наукових текстів, опублікованих у межах черкаського осередку, їхня залученість до перспектив розвитку загального грушевськознавства. Важливим завданням є з'ясування специфіки цього наукового процесу в межах поняття та явища регіональної історіографії. Відповідно не позбавленою сенсу є також проблема інтерпретації «черкаської грушевськіани» як суто краєзнавчого феномену. Тому досить логічно долучити до фокусу відповідного дослідження тематику генеалогії родини Грушевських, яка мала свої витоки та найбільшу поширеність до середини ХХ ст. саме на теренах Черкаського краю. Грушевськознавство виступає надзвичайно динамічним полем міждисциплінарної взаємодії. Попри вагомі наукові результати, у його межах дотепер лишається чимало можливостей і перспектив для подальшого розвитку та функціонування. У ході аналізу черкаського осередку цієї дисципліни не важко помітити, що він так само пройшов усі етапи її новітнього становлення. **Висновки.** Нинішня черкаська грушевськіана становить досить важливий сегмент загального поступу грушевськознавства. Важливо зазначити, що погляд на його минуле, сьогодні та перспективи розвитку з регіонального ракурсу дозволяє децю видозмінити дослідницьку оптику, зокрема в площині антропологізації можливих інтерпретацій і спадщини, і оточення видатного українського історика. Переконані, подальші дослідження життя та діяльності М. Грушевського в майбутньому також матимуть неабиякий націотворчий потенціал для України, попри всю її регіональну строкатість.

Ключові слова: Черкащина, Чигиринщина, Михайло Грушевський, історіографія, інтелектуальна спадщина, методологія, концепція, грушевськознавство.

The purpose of the article. In modern scientific literature, as a rule, the most prominent centers of Hrushevsky studies are singled out – Toronto, Kyiv, Lviv, Drohobych, but activities in this direction of the Cherkasy center of this discipline are almost never noted. Therefore, the purpose of the article is to analyze the significance and contribution of Cherkasy region to the configuration of the development of this scientific direction in contemporary historiography. **The scientific novelty.** The problem can be revealed in several contextual dimensions. In particular, this is the historiographic importance of scientific texts published within the Cherkasy center, their involvement in prospects for the development of general Hrushevsky studies. An important task is to clarify the specifics of this scientific process within the concept and phenomenon of regional historiography. Therefore, the problem of interpretation of “Cherkasyan Hrushevskiana” as a purely regional phenomenon is also not devoid of meaning. It is quite logical to include the subject of the genealogy of the Hrushevsky family in the focus of the relevant research. It had its origins and was most widespread until the middle of the 20th c. precisely on the territory of Cherkasy region. Hrushevsky studies is an extremely dynamic field of interdisciplinary interaction. Despite significant scientific results, there are still many opportunities and prospects for further development and functioning within its limits. Analyzing the Cherkasy center of this discipline, it is not difficult to notice that it also went through all stages of its latest formation. **Conclusions.** The current Cherkasyan Hrushevskiana is a rather important segment of the general progress of Hrushevsky studies. It is important to note that looking at its past, present and development prospects from a regional perspective allows to slightly change the research optics, in particular, in the plane of anthropologizing possible interpretations and heritage, and the environment of the prominent Ukrainian historian. Convinced, further studies of the life and activities of M. Hrushevsky in the future will also have considerable nation-building potential for Ukraine, despite all its regional diversity.

Key words: Cherkasy region, Chygyrin region, Mykhailo Hrushevsky, historiography, intellectual heritage, methodology, concept, Hrushevsky studies.

Постановка проблеми. Сучасне грушевськознавство є досить структурованою та впливовою науковою субдисципліною української історіографії. Свідченням тому передусім є значна кількість висококваліфікованих дослідників, розширення сфер і практик наукового пошуку. Крім того, упродовж др. пол. XX – поч. XXI ст. його основні наукові центри (як зарубіжні, так і українські) з'явилися в таких інституціях, як Українське історичне товариство, Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ), Канадський інститут українських студій, Український науковий інститут Гарвардського університету, Світовий конгрес українців, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ, Історико-меморіальний музей М. Грушевського в Києві й, звісно, ряд українських університетів. Водночас у сучасній аналітичній літературі, справедливо виділяючи найпомітніші центри грушевськознавства – Торонто, Київ, Львів, Дрогобич, – науковці майже ніколи не відзначають (згадуючи поверхово та переважно на персоналістському рівні) діяльність у цьому напрямі його черкаського осередку. Зважаючи на цю обставину, а також ураховуючи нинішній момент 30-річчя від заснування кафедри історії України (1994 р.) в Черкаському національному університеті ім. Б. Хмельницького (ЧНУ), що по суті від початку стала промоутером відповідних наукових студіювань, вважаємо за необхідне детальніше з'ясувати місце та внесок Черкащини в конфігурацію розвитку означеної дисципліни. Обраний підхід визначив і **мету** цієї статті. Актуальності проблематики додає ще й те, що пропонуваній історіографічній аналіз проводиться вперше, відтак передбачає певний дискусійний потенціал.

Виклад основного матеріалу. Порушена проблематика, на наш погляд, може бути препарована в кількох контекстних вимірах. Насамперед, має йтися про історіографічну вартісність наукових текстів, опублікованих у межах черкаського осередку, та їхньої залученості до проблем і перспектив розвитку загального грушевськознавства. Не менш важливим завданням є з'ясування специфіки цього наукового процесу в межах поняття та явища регіональної історіографії. З огляду на останнє, не позбавленою сенсу постає також проблема інтерпретації «черкаської грушевськани» як суто краєзнавчого феномену. За такого ракурсу досить логічно долучити до фокусу відповідного дослідження тематику генеалогії родини Грушевських, яка мала свої витоки та найбільшу поширеність до середини XX ст. саме на теренах Черкаського краю. Своєю чергою це помітно розширює межі теми, адже доводиться звернути увагу не лише на постать і творчий доробок безпосередньо М. Грушевського, але й на інших представників (і їхній доробок також) родини видатного історика, а водночас на взаємодію та взаємовпливи між ними. Звісно, у цьому ряду осіб проглядається й проблема «Грушевський як краєзнавець» (або ж «Черкащина у візії Грушевського»). Щоправда останнє, попри всю регіоналістичну привабливість контексту, усе ж таки має бути, на наше переконання, окремим студіюванням, адже стосується хронологічно іншої історіографічної ситуації.

Загалом, сказане вкотре засвідчує той факт, що грушевськознавство виступає надзвичайно динамічним полем міждисциплінарної взаємодії. Попри вагомі здобутки та наукові результати, зрештою, в його межах дотепер лишається чимало можливостей і перспектив для подальшого розвитку та функціонування. У ході аналізу черкаського осередку цієї дисципліни, не важко помітити, що він так само пройшов усі етапи її новітнього становлення. Відомо, що як окрема наукова дисципліна грушевськознавство постало в межах діаспорної української історіографії у 1960-х рр., завдяки невтомній і талановитій праці Л. Винара. В Україні ж воно було покликане до життя наприкінці 1980-х рр. потребою злам у ідеологічних догматів тоталітаризму та розвитку національної свідомості. Цей початковий етап, на думку Р. Пирога, завершився восени 1991 р. широким відзначенням 125-річчя від дня народження М. Грушевського¹. Надзвичайно швидка інкорпорація останнього до нового національного пантеону була пов'язана насамперед зі створеним міфом про нього як «першого Президента України», що зумовило потужну державну підтримку легітимації цієї постаті. Однак до певної міри це негативно позначилося на неупередженості тогочасних історичних досліджень, адже ідеалізація та глорифікація «нового» героя передбачала не так розширення джерельної бази та об'єктивного критичного підходу, як надмірну кількість дифірамбічних кваліфікацій.

Лише з кінця 1990-х рр. «розпочався наступний етап у формуванні сприйняття М. Грушевського, який можна назвати деміфологізацією, коли доводилося спростовувати старі й нові міфи»². Завдяки новітнім історіографічним здобуткам, як уже зазначалося, можна говорити про доволі добру дисциплінарну кондицію сучасного грушевськознавства. Сьогодні найбільш серйозним викликом для дослідників спадщини М. Грушевського є нарізла

¹ Пиріг Р. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку. *Український історичний журнал*. 1996. № 5. С. 77.

² Пиріг Р. Михайло Грушевський: трансформації суспільного сприйняття історичної постаті. *Symposium historiographicum Czercasensium*. Черкаси, 2016. Т. I. С. 11.

потреба переосмислення самої дисциплінарної матриці грушевськознавства. Адже запропонована на поч. 1990-х рр. Л. Винаром теоретична модель уже не враховує методологічного та проблемно-тематичного розмаїття сучасної грушевськіани й вочевидь потребує модернізації як з урахуванням чималих здобутків останнього тридцятиліття, так і нових наукознавчих пропозицій. Створення ж нової дисциплінарної моделі, що враховуватиме історіографічне сьогодення, дозволить грушевськознавцям краще зрозуміти логіку свого пошуку в широкому контексті діяльності гуманітаріїв, а також згармонізує назрілий між-дисциплінарний діалог довкола всебічного осмислення феномену М. Грушевського³.

Одним із таких шляхів, на нашу думку, може стати аналіз локальної специфіки сучасного грушевськознавства, що водночас дозволить краще усвідомити оптику так званої регіональної історіографії. Остання поміж дослідниками не має моністичного розуміння й основна дихотомія полягає в тому, чи це сегмент науки щодо конкретного регіону, або ж – історіографічний процес у такому конкретному регіоні. У нашому випадку все ж таки йдеться про регіональний зріз історичного знання, тобто історіографічну продукцію, створену в регіональних університетах. Відтак солідаризуємося з поглядом Я. Верменич, що за такого ракурсу поняття «периферійна наука» є цілковито некоректним⁴. Водночас варто пам'ятати, що лише завдяки щільному долученню регіональної специфіки історіографії можна усвідомити не лише загальну картину наукової активності стосовно певної проблематики, але й особливості стилю певного дослідника.

Переконані: у такий спосіб можна значно глибше простежити й зв'язок загальної концепції історії України, створеної М. Грушевським, із її регіональним виміром. Принаймні, має рацію Я. Верменич, що саме з останнім узагалі пов'язані наукове становлення та теоретична розробка історичної регіоналістики⁵ (або ж локальної історії). Завдяки вченому, дослідження окремих регіонів України від поч. ХХ ст. ґрунтувалося вже на доведеному факті безперервності історичного процесу на її території, а до того ж виразно протистояло імперській росієцентричній схемі минулого. Схожу думку висловив і П. Тронько, вважаючи, що саме «діяльність видатного українського історика М. Грушевського» у 1920-х рр. стала «реальним кроком вперед у формуванні наукових форм краєзнавства»⁶. Проте й сьогодні проблема трактування наукової спадщини вченого, що розглядається як з позиції краєзнавства, так і з позиції історичної регіоналістики, залишається відкритою. Погоджуємося з Р. Контою, що проблема висвітлення регіонально-історичних досліджень М. Грушевського потребує подальшого поглибленого теоретичного обґрунтування та узгодження різних поглядів у межах єдиної системи⁷.

Загалом, добре відомо, що надання вагомого значення дослідженню окремих районів України видатний історик успадкував від так званої «земельної» школи в українській історіографії, започаткованої М. Костомаровим і В. Антоновичем. Учений сам відзначав, що з ініціативи його вчителя впродовж двох десятиліть у формі монографій про окремі землі було вивчено всю українську територію. Однією з них була й магістерська праця М. Грушевського «Історія Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.», яка дозволила автору залишитися на кафедрі в університеті та отримати невдовзі професорське звання⁸. Не доводиться сумніватися: ще зі студентських років майбутній автор «Історії України-Руси» (ІУР) цікавився «регіоналістикою» та, зокрема, чудово усвідомлював значення в історичному минулому українців, передусім Черкаського краю (особливо козацької доби), звідки походить і власний рід Михайла Сергійовича по батьківській лінії. Стосовно цього в останні десятиліття грушевськознавство стало значно обізнанішим завдяки невтомній і наполегливій праці ряду українських дослідників, особливо М. Кучеренка. Хоча в генеалогії роду Грушевських і надалі залишається чимало «білих плям».

У власних спогадах Михайло Сергійович зазначав, що має походження з духовної родини Грушів (згодом Грушевських) із Чигиринщини («Наша сім'я походить з Чигиринщини», – так у досить чіткий спосіб він визначив свою спорідненість із Середнім Подніп-

³ Тельвак В.В., Тельвак В.П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 13–14; Тельвак В.В. Грушевськознавство 2.0: спроба дисциплінарного балансу. *Записки Осередку Наукового Товариства ім. Шевченка у Черкасах*. Мат. XXXII березневої наук. сесії Осередку НТШ у Черкасах. Черкаси, 2022. Т. III. С. 121–122.

⁴ Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. Київ: Інститут історії України, 2003. С. 5.

⁵ Там само. С. 253–282, 439.

⁶ Тронько П. Українське краєзнавство в ХХ ст.: до 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2002. С. 32.

⁷ Конта Р. Регіонально-історичні дослідження М. Грушевського в історіографічних оцінках. *Краєзнавство*. 2016. № 1–2. С. 10.

⁸ Верменич Я. Роль М. Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні. *Український історичний журнал*. 1998. № 2. С. 92; Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. С. 222–224.

ров'ям. – «Подніпров'ям козацько-гайдамацьким, що вело неустанну боротьбу з польським пануванням»⁹), яка достеменно зафіксована документами в краї від поч. XVIII ст. Якщо першим прапрадідом був священник Данило Грушевський (Груша) (поч. XVIII ст. – бл. 1786 р.) з Худоліївки, то по лінії бабусі другим прапрадідом також був уродженець Чигиринщини – Прокоп Ничипорович Ботвиновський (бл. 1716 – між 1794–1798 рр.), який до всього був ще й священником в обох (Іллінській та Михайлівській) суботівських церквах. Звісно, видатний історик знав про своїх предків і ті славні місця, де вони жили. Відтак не можна не погодитись із твердженням, що «рід Грушевських, з його численними гілками – це рід глибоко духовний, козацький, український, в якому перехрещувалися різні впливи»¹⁰. Слідом за І. Гиричем, вважаємо не менш символічним факт належності безпосередньо М. Грушевського до родини звичайного парафіяльного священника з Чигиринщини по батьківській і з Бердичівщини – по материній лінії¹¹. Тобто видатний історик України виховувався в релігійній родині, на традиціях українського православ'я й був дійсно глибоко віруючим, із відчуттям глибокої пошани до пересічної людини, що водночас зумовило його міцну прив'язаність до народницького світогляду.

Незважаючи на відсутність прямих джерельних даних, можна гіпотетично припустити, що витоки роду Грушевських на Церкавині мають сягати десь XVI–XVII ст. На таку думку наводить, зокрема, традиція довільної видозміни їхнього прізвища (Груша, Грушка, Грушів, Грушенко, Грушовський, Грушевський), зафіксована документами навіть сер. XIX ст., поміж родичами історика в тій же Худоліївці¹². В історичних джерелах XVI–XVII ст. не раз трапляються прізвища, що можуть свідчити про можливу спорідненість їхніх носіїв з М. Грушевським: Харлама Грушовича, Степана Грушенка, «доброго чоловіка Грушевського». Прізвище Груша фігурує і на сторінках «Реєстру Війська Запорозького» 1649 р.¹³ До предків міг належати також Іван Груша, ім'я якого відоме за часів гетьманування Б. Хмельницького (1648–1657 рр.) та І. Виговського (1657–1659 рр.). Не оминув його в ІУР і М. Грушевський, характеризуючи як «шляхтича польської едукції»¹⁴, котрий часто бував у різних посольствах і на переговорах, а в роки гетьманування Виговського навіть став генеральним писарем Гетьманщини. Показово, що з чигиринськими козаками – Грушами – пов'язували свій рід самі Грушевські ще за життя Михайла Сергійовича¹⁵. Учень останнього, відомий історик І. Крип'якевич також відзначав: «Михайло Грушевський походив з родини Грушів-Грушевських, що загніздилися в Чигиринському повіті ... і цей рід, мабуть, був колись козацький», але «пізніше Груші замінили шаблю на хрест – стали пан-отцями, але багатством ніколи не славилися»¹⁶.

Від 1780-х рр. документи згадують дітей прапрадіда М. Грушевського Данила – Івана, Василя й Петра Груш з їхніми сім'ями. Так, Василь Груша (бл. 1752–1805) мав з дружиною Меланією Михайлівною (бл. 1764–1800?) не менше ніж одинадцятьох дітей, у тому числі й Федора (1791–1851) – майбутнього діда Михайла Сергійовича. Дитинство Федора проходило в Худоліївці, де від батька він здобув початки освіти, щоб потім піти второваною його предками духовною дорогою. У 1819 чи 1820 р. Федір Васильович одружився з Марією Кирилівною Ботвиновською (бл. 1798 – бл. 1872) – попівною із сусіднього Суботова, де її батько Кирило Прокопович (бл. 1753–1803) служив священником у збудованій ще Б. Хмельницьким славновісній Іллінській церкві. За словами М. Грушевського, «Ботвиновські поколіннями держали парафію в Суботові»¹⁷. Ф. Грушевський 1831 р. був висвячений у Чигирині на священника, а в 1836 р. із родиною переїхав з рідної Чигиринщини на парафію до с. Лісники (Київщина)¹⁸. Власних дітей у цій родині на кінець 1840-х рр. було семеро, зокрема й четвертий Сергій (1830–1901) – батько майбутнього видатного історика.

У першій половині 1850-х рр. С. Грушевський закінчив Київську духовну семінарію та духовну академію, згодом викладав у Переяславі, Києві та Холмі, де 29 вересня 1866 р. дружина Глафіра Захарівна народила їхнього первістка Михайла. У 1870 р. він з родиною

⁹ Грушевський М. Споми́ни. Київ, 1988. № 9. С. 115, 119.

¹⁰ Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. Київ: Альтернативи, 2005. С. 17.

¹¹ Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. Київ: Смолоскип, 2016. С. 358.

¹² Кучеренко М. До питання про козацький період у родоводі М. Грушевського. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ, 2002. Вип. 11. С. 177–178.

¹³ Кучеренко М. Слідами Грушевських: Чигиринщина. *Пам'ятки України*. 2002. № 2. С. 65.

¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1997. Т. 9. Кн. 2: 1654–1657. С. 1301.

¹⁵ Кучеренко М. «Груші змінили шаблю на хрест». *Укн.*: Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід М. Грушевського). Київ: Кий, 2006. С. 17.

¹⁶ Крип'якевич І. М. Грушевський: життя й діяльність. Львів: Накладом Т-ва «Просвіта», 1935. С. 9.

¹⁷ Грушевський М. Споми́ни. С. 116–117.

¹⁸ Кучеренко М. «І все тут повно для мене не тільки історичних, але й родинних споминів». Лісники. *Історико-меморіальний музей М. Грушевського*. 2017. URL: <https://immh.kiev.ua/ua/i-vse-tut-povno-dlya-mene-ne-tilki-istorichnih-ale-y-rodinnih-spomniv-lisniki>.

переїхав на Північний Кавказ – до Ставрополя, а з 1878 р. – до Владикавказу, де до кінця життя обіймав посаду директора народних училищ. Звісно, Сергій Федорович був першим і найголовнішим наставником для Михайла, і саме він посіяв у синовій душі зерна українства¹⁹. Великий історик згадував про батька так: «Українську стихію народну любив щиро»²⁰; «...під впливом оповідань батька, що заховав тепле привязання до всього українського – мови, пісні, традиції, в мені рано збудилося й усвідомилося національне українське почуття, піддержуване лектурою, тими рідкими поїздками на Україну, що малювалася тому в авреолі далекої «вітчини»»²¹; «...відірваний цілими десятками літ від рідних країв ... [він] до смерті заховав привязання до своєї народности й її мови, і всюди маніфестував себе яко Українець»²².

З-поміж інших дітей Федора Васильовича на Чигиринщині судилося згодом жити тільки Гнатові, котрий, закінчивши 1863 р. Київську духовну семінарію, недовгий час учителював на Київщині, а в 1866 р. переїхав як священник у с. Капітанівку Чигиринського повіту, до Успенської церкви. Саме з Гнатом підтримував особливо близькі стосунки його брат Сергій. Так, у 1882 р., під час чергових відвідин України, уся сім'я Сергія Федоровича, за спогадами тоді ще юного Михайла, «їздила до Капітанівки коло Черкас до молодшого батькового брата Ігнатія»²³. Із дружиною Марією Михайлівною останній виростив шістьох синів, а з найстаршим – Василем – Михайла Сергійовича єднали не тільки родинні, а й тривалі дружні стосунки. Неподалік, у Златополі (нині м. Новомиргород Кіровоградської обл.; у 1954–1959 рр. Златопільський р-н входив до складу Черкаської обл.) довгий час жив і працював онук Федора Грушевського – Григорій Іванович Грушевський (1865 – бл. 1929; народився в прикиївському с. Пирогові). Він теж здобув освіту в Київській духовній семінарії (1889 р.), а з часу навчання заприятелював зі своїм двоюрідним братом Михайлом Грушевським, який став йому вірним товаришем, порадиником і наставником. З дружиною Анастасією Денисовою мав трьох дітей: Марію (1892–1963), Олександра (1894–1919) і Наталію (1899–1991). Усі троє були хрещениками Михайла Грушевського²⁴.

Розповідаючи про родину Грушевських на Черкащині, не можемо оминати увагою ще одну її гілку, пов'язану із сином Василя Даниловича Грушевського – Левом (1798–1868; рідний брат Федора – дід М. Грушевського), котрий на Чигиринщині спочатку служив паламарем у Голоківці (1813–1819), а решту життя – дяком (1819–1862) у с. Шабельниках (колишнє село Чигиринського р-ну; у 1959 р. затоплене водами Кременчуцького водосховища, а його мешканці переселені до новоствореного с. Тінки того ж р-ну; М. Кучеренко пропонує називати цю гілку Грушевських «шабельницькою»²⁵). Найменший із шести його дітей – Микола (1839–1913) став спадкоємцем батька на парафії і був дяком (1862–1910) у рідних Шабельниках. Одним із сімох дітей Миколи Львовича й Ірини Василівни Грушевських був син Григорій (1867–1938), який також торував у житті духовну стежку й, зокрема, виводив рід Грушевських від генерального писаря Івана Груші. Про Григорія Миколайовича Грушевського відомо досить багато. Збереглося його листування з троюрідним братом – Михайлом Грушевським, який досить часто згадував «Гриця» у своєму студентському щоденнику (щоправда, так само він називав у щоденнику і свого двоюрідного брата Григорія Івановича Грушевського (той, що з Пирогова), через що сучасні дослідники, здебільшого, ідентифікують обох «Гриців» як одну особу)²⁶.

У 1881–1882 рр. Григорій Миколайович навчався на казенному утриманні в Черкаському духовному училищі, а впродовж 1884–1890 рр. – у Київській духовній семінарії. Роки навчання в Києві мали особливе значення в його житті, вплинувши на світогляд і подальшу долю. Тут він познайомився і зблизився зі своїми родичами – Грушевськими, з-поміж яких були троюрідний брат Григорій Іванович з Пирогова, чотириюрідні брати Григорій і Марко Федоровичі Грушевські (рідні брати) з Худоліївки. Невдовзі він познайомився зі ще одним родичем – троюрідним братом Михайлом, котрий з 1886 р. навчатиметься в Київському університеті Св. Володимира. Є численні свідчення того, що всі кузени Грушевські до останніх років життя не втрачали зв'язків, тримаючи один одного в

¹⁹ Кучеренко М. Сергій Федорович Грушевський: етапи життя і діяльності на ниві педагогіки. *Українознавство*. 2016. № 1. С. 39.

²⁰ Грушевський М. Споми́ни. С. 118.

²¹ Грушевський М. Автобіографія, 1906 р. *Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. Грушевського*. Київ: Веселка, 1992. С. 198.

²² Некрольог. Сергій Федорович Грушевський. *Літературно-науковий вісник*. 1901. Т. XIII. Кн. III. С. 220.

²³ Грушевський М. Споми́ни. Київ. 1988. № 12. С. 119.

²⁴ Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син... С. 35, 58.

²⁵ Кучеренко М. «Був ще й Грицько з Шабельник» (Григорій Миколайович Грушевський). *М. Грушевський. Студії та джерела*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, 2021. Кн. 4. С. 209.

²⁶ Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син... С. 73.

полі зору, і такі зв'язки часом поширювались і на наступне покоління²⁷. Після завершення навчання Григорій Миколайович Грушевський з 1890 р. розпочав освітянську кар'єру на Черкащині вчителем у м. Кам'янка. Утім невдовзі вирішив усе ж таки обрати шлях духовного служіння й у березні 1893 р. став священником Успенської церкви с. Мордва на Чигиринщині (нині с. Красносілля Черкаського р-ну). У Мордві о. Григорій не був самотнім: із жовтня того ж 1893 р. до нього долучився Григорій Федорович, а 1895 р. – ще й Марко Федорович Грушевські (ці рідні брати служили в Мордві до 1896 р.).

У липні 1899 р. о. Григорій був переміщений до парафії с. Кримки тодішнього Чигиринського повіту, де минуть 30 років його життя та виростуть його діти. Наростання репресій і гоніння на Церкву зі встановленням радянської влади, що розгорталися одночасно з колективізацією селянських господарств наприкінці 1920-х рр., змусили його вийти в «заштат» і відмовитися від сану священника. Згідно з протоколом НКВС, у 1929 р. він був «розкуркулений» і виселений як «соціально-ворожий елемент» із Кримок. Утративши майже все, він згодом з дружиною переїхав до Черкас – тоді ще невеликого й переважно одноповерхового, у буянні садів міста, де оселився на вул. Шевченка 202 (зокрема, ще в 1937 р. працював садівником у місцевому дитячому садку № 2). Обох його синів – Сергія та Лева – репресували (першого розстріляли на Соловках 3 листопада 1937 р. і того ж року заарештували другого, у 1943 р. він зникне за нез'ясованих обставин). Так, і самого сімдесятирічного Григорія Миколайовича було заарештовано в жовтні 1937 р. та засуджено до 10 років у виправному таборі, де він невдовзі й помер 9 лютого 1938 р.²⁸

Однак у межах черкаської грушевськіани найбільшої уваги заслуговує життя та діяльність уже згаданого вище чотирирічного брата Михайла Сергійовича – Марка Федоровича Грушевського (1865–1938), якому останнім часом в українській історіографії присвячено чимало дослідницької уваги. Як і його знаменитий брат, Марко належав до покоління праправнуків Данила Груші. Народився він у все тій же Худоліївці Чигиринського повіту, у родині дядка місцевої церкви св. Параскеви Федора Івановича та його дружини Мар'яни Йосипівни, ставши третім у родині, де з одинадцяти дітей виросли восьми. У 1876 р. його було віддано до Черкаського духовного училища («бурси»), по закінченні якої 1883 р. він вступив до Київської духовної семінарії, яку закінчив у 1889 р. і де був одним із засновників і активних членів нелегальної студентської громади. Роки навчання в Києві сформували його громадянську свідомість і дали надійних товаришів, зокрема й майбутнього автора ІУР. Звісно, Марків світогляд багато складатися ще з родини, з почуттів на рідній Чигиринщині народних пісень і давніх переказів, які будили відчуття причетності до своєї окраденої країни і все те, що поєднало його з братом – Михайлом Грушевським. Різниця лише в тому, що Михайло виростав далеко від Батьківщини, а Марко – в її серці²⁹.

По закінченні семінарії, з 1889 р. Марко Федорович учителював у церковно-парафіяльній школі с. Худоліївки, у 1890–1893 рр. служив учителем і псаломником у с. Чорнявка Черкаського повіту, а згодом ще два роки – псаломником в Андріївській церкві Києва. Через спроби втілювати в життя громадівські принципи, зазнав переслідувань з боку царської влади, тому повернувся на Чигиринщину, де вчителював у селах Мордва та Головкивка³⁰. 1897 р. став важливим рубежем у житті Марка Грушевського: 20 липня він одружився з Марією Іванівною Ілліч – донькою священника с. Гречківка Черкаського повіту; 1 серпня був висвячений на диякона, а 3 серпня – рукопокладений на священника Михайлівської церкви с. Суботова. Тут він зблизився з місцевими селянами й мав на них значний вплив. Марко Федорович організував сільську громаду на облаштування Суботова та Михайлівської церкви, а від 1899 р. був законовчителем у місцевому міністерському училищі. Відомо про доволі тісну співпрацю Марка та Михайла Грушевських задля налагодження саме української освіти в Суботові, за що суботівці особливо цінували свого душпастира. Загалом, роки життя в Суботові (1897–1910) стали найсприятливішими для всієї родини о. Марка, в якій уже за рік з'явився первісток – син Михайло (1898–1908), хрещеною матір'ю якого стала дружина Михайла Сергійовича Грушевського – Марія Сильвестрівна. На жаль, він помер у дев'ятирічному віці від дифтерії³¹. Згодом народилися інші діти: у 1901 р. – Галина, хрещеним батьком якої став безпосередньо вже Михайло Сергійович; у 1903 р. – Анатолій, а в 1905 р. – Тамара.

²⁷ Кучеренко М. «Був ще й Грицько з Шабельник»... С. 214–215.

²⁸ Там само. С. 229–234, 246–251.

²⁹ Кучеренко М. «Не тут і не в сі часи» (Марко Федорович Грушевський). У кн.: Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син... С. 124–131.

³⁰ Кукса Н. Культурно-просвітницька діяльність Марка Грушевського на Чигиринщині. *Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні візії*. Київ: Інститут культурології НАМУ, 2016. С. 129.

³¹ Діденко Я., Кукса Н. Хранителі спадщини Потясминня: мандрівка крізь часи. Черкаси: Вертикаль, 2021. С. 140.

Ще в досуботівський період Марко Федорович, не обтяжений власною родиною, міг вільно присвятити багато часу дослідницькій діяльності. Певно, не знаючи комплексів меншовартості, він не відділяв себе та своєї малої Батьківщини від загальноукраїнської історії, заглиблювався в найдрібніші деталі, що пізніше засвідчать і його наукові праці. Історію він шукав в усьому, зокрема й у своєму родові. За роки праці в Чигиринському та Черкаському повітах о. Марко зібрав багато відомостей з історії, етнографії та фольклористики краю. Він записував перекази місцевих селян про козацько-гайдамацьку минувшину, пісні, приказки, повір'я тощо. Ці матеріали, переписані в окремі томи-зшитки, він завжди пересилав до Михайла Грушевського: «Через Анну Серг[іївну Грушевську] передаю 12 зшитків: «Добробут селян на Чигиринщині», в останньому зшитку «Позви», а тут і родовід Грушів. Я б дуже хотів, щоб [у тебе] знайшовся який час переглянути цей зшиток перше самому»³². Михайло Сергійович сам згадував, що відомості про історію роду Грушевських одержував саме від нього: «Мій далекий родич і приятель Марко Федорович Грушевський, що уродився сам в Худоліївці й збирав відомості про наш рід з клірових відомостей Київської духовної консисторії, знаходив у них як найстаршого предка добродія, що підписувався: «Василь Грушів». Се був мій прадід, дячок, дальше котрого Марко Федорович не міг прослідити сього роду»³³.

До своїх текстів він завжди додавав ілюстративний матеріал, маючи на меті зберегти цінні відомості та прагнучи донести до прийдешніх поколінь зображення історичних святинь краю станом на поч. ХХ ст., зокрема повідомляв брату: «Я ще з осені наказав фотографу познімати деякі історичні місця: стіну, що обкопано усадьбу Хмельницького, льох, три криниці, саму його садибу, городки»³⁴. Невдовзі зроблені ним фотографії та записи селянських переказів склали збірку «Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова» – унікальне фольклорно-історичне видання з історії Черкащини, що було опубліковане М. Грушевським 1909 р. у «Записках НТШ»³⁵. Крім того, на основі розповідей селян з його рідної Худоліївки він створив оригінальну етнографічну працю «З життя селян на Чигиринщині», присвячену народним звичаям та уявленням, пов'язаним з будівництвом житла й опубліковану 1914 р. в «Українському етнографічному збірнику»³⁶. Сучасний етнограф М. Глушко так характеризує її значення: праця є безцінним етнографічним, фольклорним та діалектологічним джерелом. Деякі фактографічні відомості, наявні у ній, унікальні для сучасної етнології, позаяк або відсутні в іншій науковій літературі, або вже втрачені людською пам'яттю назавжди. До того ж праця є цінною для української етнології хоча б тому, що стосується традиційного будівництва Середнього Подніпров'я загалом і Черкащини зокрема, які, на жаль, не надто часто згадувались у минулому й спорадично фігурують у сучасних народознавчих дослідженнях³⁷.

Натомість головною опублікованою працею Марка Грушевського, поза сумнівом, є двотомна «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу»³⁸ (упорядкована З. Кузелею та прорецензована І. Франком), надрукована в 1906–1907 рр. у Львові в серії «Матеріали до українсько-руської етнології» Етнографічної комісії НТШ, за прямої протекції його очільника. З листування Марка та Михайла Грушевських можна зробити висновок, що неперевершений за етнічним вмістом матеріал для майбутньої книжки збирався упродовж довгих років праці по селах Чигиринського та Черкаського повітів³⁹. Виняткова наукова цінність цієї праці в тому, що Марко Федорович першим, з-поміж етнографів, не лише зафіксував основні елементи сімейної обрядовості, але й виявив глибинні витоки усталених народних традицій та їхню трансформацію під впливом змін в укладі життя селянської родини⁴⁰. Не викликає сумнівів і той факт, що вибір ним цієї тематики дослідження, проведеного із застосуванням новітніх на той час методів, був здійснений під безпосереднім впливом Михайла Грушевського.

Невдовзі, через численні доноси місцевих «колег» з Чигиринщини, Марко Федорович був звинувачений в українофільстві та підбурюванні селян проти царської влади. У 1910 р. його перевели на посаду священника Покровської церкви м. Таганчі Канівського

³² Кучеренко М. Науковець і громадянин. *Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні візії*. С. 20, 34.

³³ Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1988. № 9. С. 118.

³⁴ Кукса Н., Діденко Я. Наддніпрянська минувшина. XVIII–XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2018. С. 148–149.

³⁵ Гетьманське гніздо: Урочища і перекази с. Суботова, зібрані в рр. 1897–1899 / Подав Марко Грушевський. *Записки НТШ*. 1909. Т. ХСІ. Кн. V. С. 5–32; Див. також передрук: *Пам'ятки України*. 2002. № 2. С. 112–126.

³⁶ [Грушевський] Мр. З життя селян на Чигиринщині. *Український етнографічний збірник*. Київ, 1914. Т. 1. С. 29–51; Див. також передрук: *Пам'ятки України*. 2002. № 2. С. 127–135.

³⁷ Глушко М. Маловідоме дослідження Марка Грушевського. *Народознавчі зошити*. 2017. № 3. С. 533, 538.

³⁸ Грушевський М.Ф. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Київ: Либідь, 2006. 256 с.

³⁹ Кучеренко М. «Не тут і не в ці часи»... С. 148.

⁴⁰ Кукса Н. Творча спадщина українського етнографа і фольклориста Марка Грушевського. *Матеріали до української етнології*. 2013. Вип. 12. С. 69.

повіту. З початком Української революції, улітку 1918 р., разом із родиною він переїхав до Києва, де невдовзі був обраний до Всеукраїнської православної церковної ради. Як активний учасник руху за автокефалію православної Церкви в Україні, у 1922 р. призначений єпископом УАПЦ. Однак більшовицький режим сприймав її діяльність як загрозу своєму існуванню. Тому впродовж 1930-х рр. УАПЦ як інституція була знищена, а все духовенство та чимало вірян – заарештовані, заслані та розстріляні НКВС. Така ж доля чекала й на Марка Грушевського, який в 1930 р. під тиском радянської влади змушений був припинити церковну діяльність і зректися духовного сану. Після цього він прожив у Києві ще 8 років, працюючи сторожем Жовтневої лікарні, кур'єром, двірником, знову сторожем артілі інвалідів⁴¹. Показово, що він і далі проводив наукові дослідження (зокрема, і становно родоводу Грушевських), активно листувався, але, на жаль, усі ці матеріали були вилучені під час арешту 11 червня 1938 р. і до наших днів не збереглися. Відповідно до постанови Особливої трійки НКВС по Київській обл. Марка Грушевського було засуджено до розстрілу, який виконали 2 вересня 1938 р.

Відносини обох дослідників демонструють, наскільки тісний духовний зв'язок мав Михайло Грушевський із Черкащиною, землею своїх предків і багатьох родичів-сучасників. Звісно, це не могло не впливати і на його історичну концепцію, зокрема втілену в ушлявленому багатотомному гранд-наративі української нації. Попри відсутність прямих джерельних свідчень, є підстави припустити, що видатний історик був у Суботові особисто. Так, в одному з листів Марко писав, що «непогано було, якби ти до мене прибув ... та й скажи мені, братіку, свою згоду та ще й не гайся, щоб я знав, коли по тебе виїхати у Черкаси на пристань»⁴². Схоже, технологічно механізм подібних відвідин поміж братами був уже випробований і обом знаний. Ще одним непрямим свідченням слід визнати доволі інтригуючий спогад доньки Марка Федоровича Тамари. Так, вона згадувала, що в її дитинстві поряд із хатою була гірка «Кулюня»: «Садок, за хатою. Гірка глиняна, і в ній вдовбаний диванчик. На ньому цяцьки, ляльки. Тут ми бавимось і гірка зветься “Кулюня” в честь Катруси»⁴³. Нам не відомі обставини, за яких цю гірку назвали на честь доньки Михайла Грушевського Катерини (батьки її називали саме «Кулюня»), але цей факт яскраво засвідчує близькість обох родин і дозволяє припускати, що Михайло, Марія та Катерина Грушевські, імовірно, таки гостювали в Суботові⁴⁴. Ураховуючи при цьому той факт, що Михайло Сергійович був хрещеним доньки Марка Федоровича Галини, сумніватися в цьому практично не доводиться.

Загалом, родинний фактор для видатного історика посідав одне з найважливіших місць не лише в особистому, але й професійному житті. Останнє особливо яскраво виявилось в 1920-х рр., на що в 1990-х рр. звернув увагу І. Верба. Розглянувши численні та різнопланові історіографічні джерела, історик, зокрема, відзначив, що патріарх родини свідомо проводив сімейну політику в галузі історичних студій, керуючись у цьому насамперед науковими інтересами. Це родинне згуртування, стверджує сучасний дослідник, потрібне було М. Грушевському для відстоювання інтересів вільної української історичної науки, її захисту від галопуючої на той час комунізації. Утім, унаслідок розгортання репресій у радянській Україні, сімейна політика автора ІУР була, безперечно, приречена, а більша частина його оточення (зокрема й представники родини) репресована та знищена⁴⁵.

Однак чого так і не змогли знищити більшовики, то це історичну пам'ять українців, у тому числі й на Черкащині, де в останні десятиліття видатні представники роду Грушевських також набувають заслуженого повернення та вшанування. Відрадно констатувати, що все більше уваги приділяється, зокрема, діяльності Марка Грушевського, а для популяризації спадщини його земляками зроблено вже чимало. Так, ще наприкінці 1990-х рр. за етнографічними матеріалами о. Марка суботівським майстром В. Куксою було реконструйовано частину дитячих іграшок та забавлянок, які передані на збереження до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського в Києві⁴⁶. Зацікавлення особистістю Марка Федоровича, його науковою спадщиною підштовхнули до ідеї створення на базі відділу «Суботівський історичний музей» Музею Дитини, концепцію, структурний та тематико-експозиційний плани якого підготувала Н. Кукса. В основу концепції покладено

⁴¹ Преловська І. Діяч на ниві українського православ'я. *Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні візії*. С. 101.

⁴² Листи Марка Грушевського до Михайла Грушевського / Упор. В. Шульги. *Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні візії*. С. 207.

⁴³ Маленька «сага» про рід Грушевських: спогади Тамари Марківни Грушевської. *Пам'ятки України*. 2002. № 2. С. 83.

⁴⁴ Кучеренко М. «Не тут і не в ці часи»... С. 155.

⁴⁵ Верба І. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. *Український історичний журнал*. 1996. № 5. С. 131, 145.

⁴⁶ Кукса Н. Культурно-просвітницька діяльність Марка Грушевського на Чигиринщині. С. 135.

дослідження та практичне використання творчого доробку цього етнографа і фольклориста⁴⁷. Підтримується зв'язок і з нащадками Марка Грушевського. Так, його онука Елеонора Захарівна Коваль (1930 р.н.) – доктор біологічних наук, професор, фахівець із питань систематики та екології мікроскопічних грибів, крізь усе життя пронесла світлу пам'ять про своїх дідуся і бабусю, попри численні випробування зберегла сімейні реліквії. На початку 2021 р. вона передала їх до фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»⁴⁸.

Зі здобуттям Україною незалежності до наукової грушевськіани долучився і провідний навчальний заклад Черкащини, яким на сьогодні є Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. Нові історичні та суспільно-політичні реалії 1990-х рр., необхідність інтеграції в європейські освітні і науковий простір вимагали змін, зокрема, і в організації освітнього процесу, і в проведенні фундаментальних наукових досліджень. Відтак на цьому етапі в університеті виникли нові навчально-наукові підрозділи. У зв'язку з нагальною потребою ґрунтовної підготовки фахівців історичного профілю, у ВНЗ 30 червня 1994 р. створено історичний факультет, у межах якого сформовано дві кафедри – всевітньої та історії України. Останню очолив доцент А. Чабан (до 2000 р.; потім завідувачами були В. Мельниченко – до 2002 р., В. Масненко – 2002–2012 рр., О. Драч – до 2016 р. і знову проф. В. Масненко – до сьогодні). Як уже згадувалося вище, саме ця кафедра від початку заснування є основним науковим осередком в черкаському регіоні щодо розвитку сучасного грушевськознавства. Від моменту утворення цього підрозділу практично одразу почали студіювати означену проблематику тоді ще доценти В. Масненко та В. Гоцуляк.

Інтерес до вивчення життя та творчості М. Грушевського у Віктора Володимировича Гоцуляка (нар. 1948 р.), тоді доцента Черкаського педінституту, з'явився, коли він у першій половині 1993 р. перебував на стажуванні в Інституті підвищення кваліфікації викладачів вищої школи при Київському державному університеті ім. Т. Шевченка, де особисто познайомився з академіком О. Пріцаком. За спогадами черкаського вченого, саме останній заохотив його до вивчення спадщини Михайла Грушевського та з'ясування стану української історичної науки його доби загалом⁴⁹. Невдовзі, у жовтні 1994 р. на львівській науковій конференції «Михайло Грушевський і львівська історична школа» він презентував свою пілотну розвідку в царині грушевськознавства – «До оцінки львівського періоду історичної школи Грушевського та питання його подальшого вивчення українською історіографією». Показово, що порушена проблематика змусила редакцію згаданого часопису «Український історик» надрукувати цю доповідь у вигляді наукової статті⁵⁰.

У 1996 р. В. Гоцуляк перейшов на посаду провідного наукового співробітника для підготовки докторської дисертації на тему «М.С. Грушевський і українська історична наука (80-ті рр. XIX – поч. XX ст.): історіографія проблеми». Його консультантами були відомі вчені – Я. Дашкевич, Л. Зашкільняк, І. Колесник, О. Пріцак, О. Реснт. У підсумку, завершене дослідження позитивними відгуками оцінили академік М. Жулинський, теперішній – О. Купчинський і тодішній голова НТШ О. Романів, а також Ю. Мицик, Т. Попова, О. Путро, Л. Таран, Ю. Шаповал, офіційні опоненти – Я. Дашкевич, В. Савчук, В. Чишко. Захист відбувся успішно на початку липня 1999 р. За два роки В. Гоцуляк отримав вчене звання професора⁵¹. Отже, уже понад тридцять років Віктор Володимирович систематично займається науковим грушевськознавством, про що свідчать численні публікації черкаського професора у провідних фахових часописах, присвячені історіографічній рефлексії над спадщиною М. Грушевського.

Найбільш повно відповідна рефлексія вченого знайшла відображення у двох наукових монографіях⁵², присвячених історіографічному процесу навколо творчості автора ІУР, на етапі до середини 1990-х рр. Відтак можна відзначити, що В. Гоцуляк став тоді одним із перших українських дослідників історії історіографії грушевськознавства. Водночас варто

⁴⁷ Кукса Н. Музей дитини у Суботіві як центр етнопедагогіки Середньої Наддніпрянщини. *Волинський музейний вісник*. Луцьк, 2016. Вип. 8. С. 32–33; Діденко Я., Кукса Н. Дослідження доробку Марка Грушевського у науково-освітній діяльності Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». *Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні візії*. С. 194.

⁴⁸ Діденко Я., Кукса Н. Хранителі спадщини Потяминя: мандрівка крізь часи. С. 133.

⁴⁹ Михайлюк В. Внесок В. Гоцуляка у розвиток грушевськознавства. *Гоцуляк В. – доктор історичних наук, професор (до 70-річного ювілею): Вибрані студії. Бібліографічний покажчик (1990–2018)*. Черкаси, 2018. С. 18.

⁵⁰ Гоцуляк В. До оцінки львівського періоду історичної школи М. Грушевського. *Український історик*. 1996. Ч. 1–4. С. 251–258.

⁵¹ Мицик Ю., Абразимова О. Штрихи біографії і творчий шлях Віктора Володимировича Гоцуляка. *Гоцуляк В. – доктор історичних наук, професор...* С. 15.

⁵² Гоцуляк В. Гортаючи сторінки... Думки про «Історію України-Руси» М. Грушевського і українську історіографію 80-х рр. XIX – поч. XX ст. Черкаси: Сіяч, 1996. 255 с.; Його ж. Історіографічна думка про М. Грушевського і українську історичну науку його доби. Черкаси: Сіяч, 1996. 182 с.

пригадати, що в 1990-х рр., на початковому етапі формування цієї дисципліни, спостерігався переважно процес гіпертрофованої романтизації постаті «першого президента України», яким надміру возвеличували М. Грушевського. Відповідна суспільно-політична тональність позначилася й на студіях черкаського дослідника, котрий також уналежнював «першого президента УНР» до «блискучої плеяди подвижників української науки та провідних ідеологів і лідерів національного відродження»⁵³.

Загальна тенденція цього часу полягала в бажанні якомога швидше позбутися анафем, накинutoї комуністичною владою на творця національного гранд-нарративу. Відтак і Віктор Володимирович всіляко підкреслював, що спільно із науковою громадськістю «поступово позбавляється упереджень, відкидає необґрунтовані звинувачення на адресу видатного історика, ставить питання про необхідність усунення методологічних обмежень у пізнанні й оцінці його спадщини», а крім того, «спростовує тенденційно нахилі оцінки концептуальних тверджень представників радянської історіографії»⁵⁴. Справедливо дорікаючи представникам діаспорної історіографії, котрі частенько у своїх візіях «вдавалися до апології та “забронзування” постаті М. Грушевського»⁵⁵, В. Гоцуляк, зрештою, хоч і демонструє наукову неупередженість до об'єкту студіювання, усе ж таки уникає будь-якої критики стосовно його творчості, зокрема, скажімо, у сфері теоретично-методологічних поглядів, що створює враження певної агіографічної стилістики автора. Однак не можна не відзначити й реальних історіографічних здобутків у доробку черкаського вченого. Насамперед, заслуговує на увагу тонкий аналіз найбільш виразних історичних праць, присвячених науковому спадку М. Грушевського, а також окреслення тогочасної структурно-предметної сутності грушевськознавства.

Варто зупинитися й на «дидактичному грушевськознавстві» В. Гоцуляка, а саме на запровадженні професором відповідного спеціального курсу для студентів історичного факультету Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Для цього він підготував, зокрема, спеціальний навчально-методичний комплекс «Михайло Грушевський і українська історична наука», з усіма необхідними методичними компонентами. Тематика його навчальних занять передбачає вивчення предмета і завдань курсу, життя та творчої біографії видатного вченого, його монументальної «Історії України-Руси», історичного становлення розвитку та сучасного стану грушевськознавства, наукової історичної спадщини М. Грушевського тощо. Завершується цей спецкурс обов'язковим проведенням студентської науково-практичної конференції, обговоренням розробленої автором ІУР схеми історичного процесу України, презентацією нових видань у галузі грушевськознавства. Свідченням важливості цієї діяльності вважаємо той факт, що деякі випускники історичного факультету сьогодні також торують науковий шлях у царині історіографії, аналізуючи в тому числі наукову та педагогічну діяльність свого вчителя. Приміром, нинішній співробітник кафедри історії України ЧНУ Д. Хоменко відзначив, зокрема, і краєзнавчі студіювання професора В. Гоцуляка⁵⁶, присвячені М. Максимовичу, Т. Шевченку, Б. Крупницькому, І. Гуржію та ін. відомим уродженцям Черкащини.

Однак найбільші здобутки в межах черкаської наукової грушевськіани останніх десятиліть пов'язані, безсумнівно, із діяльністю доктора історичних наук, професора, теперішнього очільника кафедри історії України ЧНУ, голови Осередку НТШ у Черкасах Віталія Васильовича Масненка (нар. у 1963 р.). До речі, саме йому належить і перша з-поміж представників черкаського осередку грушевськознавців публікація, присвячена спадщині видатного історика⁵⁷, опублікована в доленосному 1991 р. На сьогодні відповідна бібліографія вченого нараховує не один десяток позицій і включає дві монографії, розділи в кількох колективних монографіях, статті в провідних фахових часописах (у тому числі таких, як «Український історичний журнал», «Український історик», «Архіви України», «Сучасність»), іноземних і українських збірниках наукових праць, матеріалах конференцій тощо.

Знаковою стала і монографія В. Масненка «Історичні концепції М.С. Грушевського та В.К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х рр.»⁵⁸, що побачила світ у 2000 р. Ця праця присвячена інтелектуальним взаєминам двох визначних українських істориків у 1920-х рр., відомим завдяки усталено-

⁵³ Гоцуляк В. М. Грушевський і українська історична наука (1880-ті рр. XIX – поч. XX ст.): історіографія проблеми: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06. Дніпропетровськ, 1999. С. 1.

⁵⁴ Гоцуляк В. Гортаючи сторінки... С. 127, 217.

⁵⁵ Гоцуляк В. М. Грушевський і українська історична наука... С. 5.

⁵⁶ Хоменко Д. Серце віддане історії і пошуку істини. Гоцуляк В. – доктор історичних наук, професор... С. 48.

⁵⁷ Масненко В. М. Грушевський і Український соціологічний інститут. *Історія України: дослідження та інтерпретації: тези VI республіканських суспільно-політичних читань (м. Новгород-Сіверський, 22–25 травня 1991 р.)*. Київ, 1991. С. 96–99.

⁵⁸ Масненко В. Історичні концепції М. Грушевського та В. Липинського. *Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х рр.* Київ–Черкаси: Брама ІСУЕП, 2000. 284 с.

му історіографічному стереотипу (багато в чому надуманому) щодо протистояння двох традицій – народництва та державництва. Натомість черкаський фахівець аналізує спадщину обох учених, спираючись на широкі методологічні засади, з урахуванням сучасних наукових досягнень, приділяючи чималу увагу взаємодії наукової та суспільно-політичної сфери у творчості обох істориків, намагаючись простежити походження й еволюцію їхніх вихідних концептів, з порівнянням у перед- та післяреволюційну добу. Вважаємо, що найбільш цінним з наукового погляду є четвертий розділ дослідження, присвячений теоретичним і методологічним засадам, зокрема концепції М. Грушевського, особливостям його аналізу історичного процесу, у тому числі етнологічну та соціологічну складові методології метра українознавства. Завдяки цьому автору вдалося виявити та констатувати значні новаторські підходи у творчості видатного вченого, зумовлені розвитком тогочасної європейської соціогуманітаристики. Загалом, погоджуємося з О. Ясем, що ця монографія В. Масненка «стала вагомим внеском у національну історіографію» та «спричинилася до активізації наукових досліджень, присвячених М. Грушевському»⁵⁹.

Подальшого розвитку історіографічна рефлексія В. Масненка стосовно наукової творчості автора ІУР набула в наступній монографії⁶⁰, присвяченій аналізу впливу історичної науки на процеси націотворення в Україні кінця XIX – першої третини XX ст. Такий підхід убачається надзвичайно важливим, оскільки методологічні пошуки сучасної історіографії потребують серйозного осмислення її традицій як у цілому, так і в регіонально-національному просторі, з урахуванням детальної реконструкції спадщини видатних постатей українистики. Зокрема, автор досить докладно, із широким залученням історіографічної традиції дослідив погляди на націотворчу складову історіографічної думки М. Грушевського. Як відомо, суттєвою проблемою для розвитку української нації післяреволюційної доби була роз'єднаність між кількома державними організаціями. Відтак своєрідним символом її прагнення до соборності В. Масненко слушно називає саме видатного історика України, який послідовно обстоював ідею єдності українського народу на всій території його історичного проживання. Зрештою, має рацію один із найвідоміших сучасних грушевськознавців В. Тельвак, що це дослідження черкаського історика відзначається фундаментальністю, широким діапазоном охоплених питань, новизною поставлення багатьох історіографічних проблем, компактністю та обширним фактажем. Водночас монографія, крім того, що є змістовним науковим синтезом цікавої історіографічної проблеми, дає й багато матеріалу для роздумів щодо продовження її подальших напрямів її розробки, у чому також полягає неперехідна вартість цієї праці⁶¹.

Авторитетність В. Масненка як одного з найкращих знавців проблеми засвідчує також той факт, що він виступав у статусі офіційного опонента на захистах докторських дисертацій кількох провідних сучасних грушевськознавців. Передусім ідеться про таких знаних фахівців, як В. Ващенко (2009 р.), І. Гирич (2015 р.), В. Тельвак (2009 р.; прикметно, що він був опонентом у дрогобицького дослідника й на захисті ним кандидатської дисертації в 2004 р.). Широко відомі спеціалістам і мають високу цитованість студії черкаського історіографа, присвячені етнополітичній функції української історичної думки в рецепції Михайла Грушевського, формуванню образу останнього в масовій свідомості сучасного українського суспільства, місцю селянства в його історичних дослідженнях, теоретичним засадам наукового дискурсу видатного історика в контексті етнології та соціальної антропології⁶² та багатьох інших.

Знанням (до того ж і за межами України) є Віталій Васильович як організатор наукових інституцій, заходів і видань у сфері дослідження життя та наукової спадщини видатного історика. Символічним варто визнати те, що саме він виступив фундатором створення в 1997 р. Осередку НТШ, заснованого при Черкаському національному університеті. Адже ця інституція свого часу саме завдяки керівництву львівського професора М. Грушевського (1897–1916) досягла найбільшого розквіту, утілюючи собою відтоді фактично Українську Академію Наук. У 2002 р. її черкаський осередок, завдяки старанням В. Масненка,

⁵⁹ Ясь О. Рец. на: Масненко В. Історичні концепції М. Грушевського та В. Липинського // Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х рр. *Молода нація*. 2002. № 1. С. 254.

⁶⁰ Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). Київ–Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. 440 с.

⁶¹ Тельвак В. Рец. на: Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). Київ–Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. 440 с. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2005. Вип. IX. С. 589.

⁶² Масненко В. Етнополітична функція української історичної думки у рецепції М. Грушевського. *Український історик*. 2002. Ч. 1–4. С. 154–163; Його ж. Селянство в історичній концепції М. Грушевського. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 47–50; Його ж. Формування образу М. Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства. *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 19–34; Його ж. Трансформація теоретичних засад наукового дискурсу М. Грушевського в контексті етнології та соціальної антропології. *Архіви України*. 2016. № 5–6. С. 35–46.

був зареєстрований як громадська організація, котру він очолює дотепер⁶³. Ним же, за підтримки колег як на кафедрі історії України ЧНУ, так і з інших інституцій (зокрема, й Інституту історії України НАНУ), були започатковані в 2016 р. міжнародний науковий форум «Черкаський історіографічний симпозіум» (на сьогодні відбулося чотири заходи), а також спеціалізований періодичний збірник наукових праць «Symposium historiographicum Czercasiensium» (дотепер світ побачили три томи). Показово, що перший том вмістив публікації, підготовлені за результатами Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського (захід відбувся 22 вересня 2016 р. на базі кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького). Важливо, що пропонуване видання, як зауважує його головний редактор В. Масненко, покликане загалом стати не вузькопрофільним журналом, а саме «інтелектуальним майданчиком» для широкої наукової комунікації та формувати середовище, відкрите до дослідницьких новацій⁶⁴.

Одним із виявів подібної наукової комунікації в черкаському «грушевськознавському» осередку є те, що, за дотепним висловом дніпровського професора О. Журби, на кафедрі історії України ЧНУ функціонує «черкасько-галицька наукова школа історіографії та методології історії», до якої, крім власне її співробітників (В. Масненко, Ю. Присяжнюка, К. Івангородського та ін.), входять також колеги з Києва (І. Гирич), Львова (Л. Зашкільняк), Дрогобича (В.В. Тельвак, В.П. Тельвак, Л. Лазурко), Івано-Франківська (В. Педич), Тернополя (І. Куций)⁶⁵. Загалом, у центрі уваги її представників перебуває широке коло наукових проблем: теорія та методологія історичної науки, розвиток української історичної науки як національної, творча спадщина М. Грушевського та інших українських істориків, компаративна історіографія, інтелектуальна історія, історична пам'ять, національна свідомість і становлення модерних націй, етносоціальні спільноти загалом. Водночас, спираючись на міждисциплінарний підхід, науковці досліджують механізм взаємовпливу історичної науки та націотворення на прикладі центрально-східноєвропейських спільнот.

Важливим засобом інтеграції черкаського наукового осередку (й одночасно майданчиком для відповідної комунікації) до сучасного грушевськознавства виступає й інша фахова періодика, модерована переважно співробітниками кафедри історії України ЧНУ. Варто виділити з-поміж неї такі фахові видання, як «Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки» (1997 р. – дотепер), «Український селянин» (2000 р. – дотепер), «Березневі наукові сесії Осередку НТШ у Черкасах» (2002 р. – дотепер), «Записки Осередку НТШ у Черкасах» (чотири томи), «Гуржіївські історичні читання» (2009–2017), «Symposium historiographicum Czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозіум» (три томи). За останні два десятиліття на сторінках цих видань опубліковано понад сотню наукових публікацій, присвячених життю, діяльності, творчій спадщині М. Грушевського. Серед авторів, студій яких регулярно публікуються в цих «черкаських часописах», крім власне «місцевих» дослідників (В. Гоцуляк, В. Масненко, Ю. Присяжнюк, А. Чабан), виділяються також і корифеї сучасного грушевськознавства (зокрема, В. Ващенко, І. Гирич, В. Крот, В. Педич, Р. Пиріг, Н. Романцова, В.В. Тельвак, В.П. Тельвак, О. Удод та ін.), і нова генерація молодих науковців, яка вносить у дисципліну нові погляди та ідеї (О. Владига, Ю. Дрابعук, Л. Дутко, С. Журавльов, М. Нестеренко, І. Павлос, М. Сабінський та ін.). Відрадно, що із «нашими» часописами співпрацюють і зарубіжні (переважно, польські) вчені, пропонуючи власну візію щодо наукового доробку метра української історичної науки (В. Вернер, В. Вжосек, А. Стемплік та ін.).

Різноманітною є й наукова проблематика, пропонувана вищеназваними авторами. Особливо важливими вважаємо первісні публікації нових джерел, пов'язаних із М. Грушевським, передусім новознайдений епістолярій. Не менш важливими є розвідки стосовно його власної археографічної діяльності, а також щодо теоретично-методологічних поглядів, які визначили самобутність історичної концепції вченого. Virізняються й історіографічні практики історика, інтерпретовані вже сучасними фахівцями (приміром, його аналіз творів М. Костомарова, М. Драгоманова, І. Нечуя-Левицького та ін.).

Звісно, не оминають увагою нинішні дослідники й широку наукову діяльність Михайла Сергійовича, а також його неординарні редакційно-видавничі здібності, особливо враховуючи цензурну політику обох імперій, в яких він жив і працював. З огляду на це, цілком логічним є прагнення нинішніх істориків простежити аспекти громадської та політич-

⁶³ Масненко В. Десятиріччя Осередку НТШ у Черкасах: історія, сьогодення, перспективи. *Вісник НТШ*. 2008. Ч. 39. С. 5–7.

⁶⁴ Масненко В. Вступне слово. *Symposium historiographicum Czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозіум*. Черкаси, 2016. Т. 1: Присвячений 150-річчю від дня народження М. Грушевського. С. 5–6.

⁶⁵ Чабан А., Корновенко С., Масненко В. Університет в період кардинальних змін: 2004–2021 рр. *Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького: столітня історія. Колективна монографія*. Черкаси, 2021. С. 294.

ної діяльності Великого Українця. Ураховуючи функціонування в ЧНУ журналу «Український селянин», що став першим спеціалізованим науковим часописом, тематика якого повністю присвячена висвітленню історії селянства України, окремий корпус публікацій у ньому присвячений якраз проблемі бачення аграрного питання та загалом селянства в історичній концепції М. Грушевського. Чимало публікацій присвячено його педагогічному та організаційному таланту, зокрема на тлі проблематики формування та функціонування «Львівської школи Грушевського».

Не залишилися осторонь і його рецензійна спадщина. Водночас не можна не згадати, що в черкаській науковій періодиці також регулярно публікуються рецензії на сучасні наукові твори, присвячені означеній тематиці. Звісно, сьогоденні автори дедалі глибше намагаються окреслити специфіку сучасного грушевськознавства і на рівні структурних меж, і на рівні дисциплінарного балансу, зокрема з урахуванням суперечливого діаспорного досвіду. У цьому контексті особливої ваги набувають публікації, присвячені історіографічній рефлексії відносно наукової творчості М. Грушевського, причому не лише в українській історичній науці. Зважаючи на походження роду Грушевських з Черкащини, відрадним є чималий корпус студій, опублікованих у «місцевій» науковій періодиці, присвячених культурно-освітній та громадській діяльності представників цієї родини. Аналізується й образ видатного історика в сучасному інформаційному просторі України. Щодо останнього варто зазначити й до певної міри «нетрадиційні» публікації як, наприклад, спробу українсько-польського тандему (Віталій Тельвак і Віктор Вернер) визначити за типом віртуальних джерел «Born Digital» сприйняття автора ІУР у сучасній історичній свідомості⁶⁶. У такому ж контексті досить нетиповою є стаття, присвячена своєрідному тролінгу Михайла Сергійовича його сучасниками⁶⁷.

Висновки. Отже, не важко переконатися, що нинішня черкаська грушевськіана становить собою досить важливий сегмент загального поступу поки ще молодій науковій дисципліни, котра іменується грушевськознавством. Важливо зазначити, що погляд на його минуле, сьогодення та перспективи розвитку з регіонального ракурсу дозволяє дещо видозмінити оптику, зокрема в площині антропологізації можливих інтерпретацій і спадщини, і оточення Великого Українця. Переконані: подальші дослідження життя та діяльності М. Грушевського в майбутньому також матимуть неабиякий націотворчий потенціал для України, попри всю її регіональну строкатість.

References

- Chaban, A., Kornovenko, S., Masnenko, V. (2021). *Universytet v period kardynalnykh zmin: 2004–2021 rr.* [University in a period of radical changes: 2004–2021]. Cherkasy, Ukraine.
- Didenko, Ya., Kuksa, N. (2021). *Khrynteli spadshchyny Potiasmynnia: mandrivka kriz chasy* [Keepers of the Potiasmynnia heritage: a journey through time]. Cherkasy, Ukraine.
- Hlushko, M. (2017). *Malovidome doslidzhennia Marka Hrushevskoho* [Little-known research by Mark Hrushevsky]. *Narodoznavchi zoshyty – Ethnographic notebooks*, 3, P. 531–540.
- Hotsuliak, V. (1996). *Do otsinky lviivskoho periodu istorychnoi shkoly M. Hrushevskoho* [An assessment of the Lviv period of M. Hrushevsky's historical school]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*, 1–4, P. 251–258.
- Hotsuliak, V. (1996). *Hortaiuchy storinky... Dumky pro «Istoriuu Ukrainy-Rusy» M. Hrushevskoho i ukrainsku istoriohrafiiu 80-kh rr. XIX – poch. XX st.* [Flipping through the pages... Thoughts on M. Hrushevsky's "History of Ukraine-Rus" and Ukrainian historiography of the 1880s – the early 1900s]. Cherkasy, Ukraine.
- Hotsuliak, V. (1996). *Istoriografichna dumka pro M. Hrushevskoho i ukrainsku istorychnu nauku yoho doby* [Historiographical opinion about M. Hrushevsky and Ukrainian historical science of his time]. Cherkasy, Ukraine.
- Hotsuliak, V. (1999). *M. Hrushevskiy i ukrainska istorychna nauka (1880-ti rr. XIX – poch. XX st.): istoriohrafiiya problemy* [M. Hrushevsky and Ukrainian historical science (1880s – the early 20th c.): historiography of the problem]. Dnipropetrovsk, Ukraine.
- Hrushevskiy, M. (1998). *Spomyny* [Memories]. Kyiv, 9, P. 115–140.
- Hyrych, I. (2016). *Mykhailo Hrushevskiy: konstruktor ukrainskoi modernoi natsii* [Mykhailo Hrushevsky: the designer of the modern Ukrainian nation]. Kyiv, Ukraine.
- Hyrych, I. (Ed.). (2016). *Postat Marka Hrushevskoho na zlami epokh: istoryko-kulturolohichni vizii* [The figure of Mark Hrushevsky at the turn of the eras: historical and cultural visions]. Kyiv, Ukraine.

⁶⁶ Тельвак В., Вернер В. Рецензія постаті М. Грушевського у світлі джерел «Born Digital» як елемент сучасної історичної свідомості. *Symposium historiographicum Czercasiensium* = Черкаський історіографічний симпозіум. Черкаси, 2021. Т. III: Історіографія як інтелектуальний простір міжнародного діалогу: випадок Центрально-східної Європи, присвячений 25-річчю кафедри історії України. С. 172–183.

⁶⁷ Тельвак В. Постать М. Грушевського в гумористичній культурі його часу: методологічні проблеми та історіографічна практика. *Symposium historiographicum Czercasiensium* = Черкаський історіографічний симпозіум. Черкаси, 2016. Т. I. С. 27–36.

- Konta, R. (2016). Rehionalno-istorychni doslidzhennia M. Hrushevskoho v istoriografichnykh otsinkakh [Regional historical research of M. Hrushevsky in historiographical assessments]. *Kraieznavstvo – Local history*, 1–2, P. 5–12.
- Krypiakevych, I. (1935). M. Hrushevskiy: zhyttia y diialnist [M. Hrushevsky: life and work]. Lviv, Ukraine.
- Kucherenko, M. (2002). Do pytannia pro kozatskyi period u rodovodi M. Hrushevskoho [On the Cossack period in the genealogy of M. Hrushevsky]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini – New research on monuments of the Cossack era in Ukraine*, 11, P. 177–183. Kyiv, Ukraine.
- Kucherenko, M. (2002). Slidamy Hrushevskyykh: Chyhyrynshchyna [In the footsteps of the Hrushevskys: Chyhyrynshchyna]. *Pamiatky Ukrainy – Sights of Ukraine*, 2, P. 64–79.
- Kucherenko, M. (2016). Naukovets i hromadianyn [Scientist and citizen]. Kyiv, Ukraine.
- Kucherenko, M. (2016). Serhii Fedorovych Hrushevskiy: etapy zhyttia i diialnosti na nyvi pedahohiky [Serhiy Fedorovych Hrushevsky: stages of life and activity in the field of pedagogy]. *Ukrainoznavstvo – Ukrainian studies*, 1, P. 33–45.
- Kucherenko, M. (2021). «Buv shche y Hrytsko z Shabelnyk» (Hryhorii Mykolaiovych Hrushevskiy) [“There was also Hrytsko from Shabelnyk” (Hryhorii Mykolaiovych Hrushevsky)]. Kyiv, Ukraine.
- Kucherenko, M., Pankova, S., Shevchuk, H. (2006). Ya buv yikh starshyi syn (rid M. Hrushevskoho) [I was their eldest son (family of M. Hrushevsky)]. Kyiv, Ukraine.
- Kuksa, N. (2013). Tvorchia spadshchyna ukrainskoho etnografa i folklorysta Marka Hrushevskoho [The creative heritage of the Ukrainian ethnographer and folklorist Mark Hrushevsky]. *Materialy do ukrainskoi etnolohii – Materials for Ukrainian ethnology*, 12, P. 68–72.
- Kuksa, N. (2016). Kulturno-prosvitnytska diialnist Marka Hrushevskoho na Chyhyrynshchyni [Cultural and educational activities of Mark Hrushevsky in Chyhyrynshchyna]. Kyiv, Ukraine.
- Kuksa, N. (2016). Muzei dytny u Subotovi yak tsentr etnopedahohiky Serednoi Naddnyprianshchyny [The Children’s museum in Subotiv as a centre of ethnopädagogy in the Middle Naddnyprianshchyna]. *Volynskiy muzeinyi visnyk – Volyn museum bulletin*, 8, P. 32–33. Lutsk, Ukraine.
- Kuksa, N., Didenko, Ya. (2018). Naddnyprianska mynuvshyna. XVIII–XX st. [The Past of the Naddnyprianschyna. 18th–20th c.]. Cherkasy, Ukraine.
- Masnenko, V. (1991). M. Hrushevskiy i Ukrainyskyi sotsiolohichnyi instytut [M. Hrushevsky and the Ukrainian sociological institute]. Kyiv, Ukraine.
- Masnenko, V. (2000). Istorychni kontseptsii M.S. Hrushevskoho ta V.K. Lypynskoho. Metodolohichni i suspilno-politychni vymiry ukrainskoi istorychnoi dumky 1920-kh rokiv [Historical concepts of M.S. Hrushevsky and V.K. Lypynsky. Methodological and socio-political dimensions of Ukrainian historical thought of the 1920s]. Kyiv–Cherkasy, Ukraine.
- Masnenko, V. (2001). Istorychna dumka ta natsiotvorennia v Ukraini (kinets 19 – persha tretyna 20 st.) [Historical thought and nation-building in Ukraine (the late 19th – the first third of the 20th c.)]. Kyiv–Cherkasy, Ukraine.
- Masnenko, V. (2002). Etnopolitychna funktsiia ukrainskoi istorychnoi dumky u retseptsii M. Hrushevskoho [The ethno-political function of Ukrainian historical thought in the reception of M. Hrushevsky]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*, 1–4, P. 154–163.
- Masnenko, V. (2004). Selianstvo v istorychnii kontseptsii M. Hrushevskoho [The peasantry in the historical concept of M. Hrushevsky]. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 8, P. 47–50.
- Masnenko, V. (2006). Formuvannia obrazu M. Hrushevskoho v masovii svidomosti suchasnoho ukrainskoho suspilstva [The formation of the image of M. Hrushevsky in the mass consciousness of contemporary Ukrainian society]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian history journal*, 5, P. 19–34.
- Masnenko, V. (2008). Desiatiyrichchia Oseredku NTSh u Cherkasakh: istoriia, sohodennia, perspektyvy [Ten years of the NTSh Centre in Cherkasy: history, present, prospects]. *Visnyk NTSh – Bulletin of NBSH*, 39, P. 5–7.
- Masnenko, V. (2016). Transformatsiia teoretychnykh zasad naukovoho dyskursu M. Hrushevskoho v konteksti etnolohii ta sotsialnoi antropolohii [The transformation of the theoretical foundations of M. Hrushevsky’s scientific discourse in the context of ethnology and social anthropology]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, 5–6, P. 35–46.
- Melnychenko, V., Chaban, A. (Ed.). (2018). Hotsuliak V. – doktor istorychnykh nauk, profesor (do 70-richnoho yuvileiu): Vybrani studii. Bibliografichni pokazhchyk (1990–2018) [Gotsulyak V. – doctor of historical sciences, professor (until his 70th anniversary): Selected studies. Bibliographic index (1990–2018)]. Cherkasy, Ukraine.
- Mykhailiuk, V. (2018). Vnesok V. Hotsuliaka u rozvytok hrushevskoznavstva [V. Gotsulyak’s contribution to the development of Hrushevsky studies]. Cherkasy, Ukraine.
- Pyrih, R. (1996). Hrushevskoznavstvo: stan ta perspektyvy rozvytku [Hrushevsky studies: status and prospects for development]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 5, P. 71–83.
- Pyrih, R. (2016). Mykhailo Hrushevskiy: transformatsii suspilnoho spryiniattia istorychnoi postati [Mykhailo Hrushevsky: transformations of public perception of a historical figure]. *Symposium historiographicum Czercasiensium*, 1, P. 8–16.
- Shapoval, Yu., Verba, I. (2005). Mykhailo Hrushevskiy [Mykhailo Hrushevsky]. Kyiv, Ukraine.
- Shapoval, Yu., Verba, I. (2025). Mykhailo Hrushevskiy [Mykhailo Hrushevsky]. Kyiv, Ukraine.
- Telvak, V. (2016). Postat M. Hrushevskoho v humorystychnii kulturi yoho chasu: metodolohichni problemy ta istoriografichna praktyka [The figure of M. Hrushevsky in the humorous culture of his time: methodological problems and historiographical practice]. Cherkasy, Ukraine.

Telvak, V., Verner, V. (2021). Retseptsiiia postati M. Hrushevskoho u svitli dzhherel «Born Digital» yak element suchasnoi istorichnoi svidomosti [Reception of M. Hrushevsky in the light of “Born Digital” sources as an element of contemporary historical consciousness]. Cherkasy, Ukraine.

Telvak, V.V. (2022). Hrushevskoznavstvo 2.0: sprobа dystsyplinarnoho balansu [Hrushevsky studies 2.0: an attempt at disciplinary balance]. Cherkasy, Ukraine.

Telvak, V.V., Telvak, V.P. (2021). Suchasne hrushevskoznavstvo: zdobutky, vtraty, perspektyvy [Modern Hrushevskyi studies: achievements, defeats, prospects]. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 5, P. 4–15.

Tronko, P. (2002). Ukrainske kraieznnavstvo v XX st.: do 75-richchia Vseukrainskoi spilky kraieznnavstiv [Ukrainian local history in the 20th c.: to the 75th anniversary of the All-Ukrainian union of local history scholars]. Kyiv, Ukraine.

Verba, I. (1996). Rodyna Hrushevskykh v ukrainskii istorichnii nautsi 1920-kh rr. [The Hrushevsky family in Ukrainian historical science of the 1920s]. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 5, P. 131–149.

Vermenych, Ya. (1998). Rol M. Hrushevskoho u stanovlenni systemy rehionalno-istorichnykh doslidzhen v Ukraini [The role of M. Hrushevsky in the formation of the system of regional historical research in Ukraine]. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 2, P. 92–101.

Vermenych, Ya. (2003). Teoretyko-metodolohichni problemy istorichnoi rehionalistyky v Ukraini [Theoretical and methodological problems of historical regional studies in Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Івангородський Костянтин Васильович – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького (м. Черкаси).

Ivangorodsky Kostiantyn – doctor of sciences (history), docent of department of history of Ukraine, B. Khmelnytsky national university of Cherkasy.

E-mail: iwakos@ukr.net

Дата подання: 23 листопада 2024 р.

Дата затвердження до друку: 11 серпня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Івангородський, К. Черкаська грушевськіана. *Сіверянський літопис*. 2025. № 4. С. 88–102. DOI: 10.58407/litopis.250409.

Цитування за стандартом APA

Ivangorodsky, K. (2025). Cherkaska hrushevskiana [Cherkasyan Hrushevskyana]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 88–102. DOI: 10.58407/litopis.250409.

